

“ЯГЕЛЛОНСЬКА СПАДЩИНА” У СВІТЛІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ

Стаття присвячена аналізу здобутків та проблем вітчизняних дослідників соціокультурної та політичної спадщини литовсько-польської доби української історії у контексті реалізації міжнародного проекту Інституту Центрально-Східної Європи. Наголошується на важливості переосмислення Речі Посполитої як уособлення спільної соціокультурної і політичної спадщини польського, білоруського, литовського, українського народів та прообразу європейської співдружності епохи ранньомодерного часу.

Ключові слова: *Польща, поляки, відносини.*

Статья посвящена анализу достижений и проблем отечественных исследователей социокультурного и политического наследия литовско-польского периода украинской истории в контексте реализации международного проекта Института Центрально-Восточной Европы. Подчеркивается важность переосмысления Речи Посполитой как олицетворения общего социокультурного и политического наследия польского, белорусского, литовского, украинского народов и прообраза европейского содружества эпохи раннемодерного времени.

Ключевые слова: *Польша, поляки, отношения.*

The article analyzes the achievements and problems of Ukrainian historiography in the realization of international project of Central-Eastern European Institute. The importance of Great Lithuanian Kingdom and Rich Pospolyta for the Central Eastern Europe concept is considered as the embodiment of common sociocultural and political heritage of Polish, Byelorussian, Lithuanian and Ukrainian people, as well as the model of European community in the early modern time epoch.

Keywords: *Poland, Poles, relations.*

Розпад Радянського Союзу спричинив до виникнення нової геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі. Осмислення місця й ролі України та її стосунків із сусідніми країнами в епоху середньовіччя дає можливість щодо кращого розуміння сьогоденних проблем становлення незалежних держав. Історики Литви, Білорусі, Росії та України активізували дослідження етногенезу, культурно-національної самобутності власних народів [1]. З огляду на деідеологізацію вітчизняної історичної науки та потребу інтеграції її у світове історичне співтовариство, постає проблема вироблення наукової концепції історії України, яка стала б складовою частиною всесвітньої історії. Одним із таких періодів вітчизняної історії, який вимагає кардинального переосмислення концептуальних засад, є період пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу [2].

У науковій літературі останніх десятиліть тема польсько-українських взаємовідносин у минулі часи та подолання застарілих історичних стереотипів, із якими намагаються розпрощатися сучасні історики двох країн, виробляючи новий національний канон власної історії, є доволі представницькою [3].

Автор статті ставить перед собою мету деталізувати стан та окреслити проблемами переосмислення в сучасній вітчизняній історіографії спільної історичної спадщини польського, білоруського, литовського та українського народів часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

В основі класичної версії історіографії російської і радянської лежить теза про захоплення литовцями слов'янських земель як про головний фактор, що обумовив створення Великого князівства Литовського. Перебування у його складі з 60-х років XIV – 60-х років XVI ст. більшості українських земель (Київської, Чернігово-Сіверської земель, Волині, Поділля) та перехід останніх до складу Польщі за рішенням Люблінського сейму 1569 року розглядалося як колоніальний період, що унеможлиблював власну модель соціально-економічного і політичного розвитку, спадкоємність із попереднім києво-руським періодом їх історії. Аксиомою також стало твердження, що наслідком переходу українських земель до складу Польщі стало захоплення польськими феодалами українського земельного фонду, всіх адміністративних посад, запровадження польської правої системи, діловодства, релігії в той час, як у польській історіографії з часів XIX ст. склалася так звана концепція “Ягеллонської співдружності народів” у межах Речі Посполитої під егідою польської політичної культури, що мала громадянський характер і була представлена у моделі шляхетської республіки.

Нещодавно білоруські історики порушили традиційну схему радянської історіографії, що акцентувала увагу виключно на одній лінії розвитку: Київська Русь – Московська держава – Російська імперія – СРСР, трактуючи Полоцьке князівство та Велике князівство Литовське як білоруську державність середньовічного і ранньомодерного часу. Таким чином, було зруйновано традиційну схему радянської історіографії, що, в свою чергу, успадкувала основні засади офіційної самодержавної доктрини з її тезою меншовартості та нездатності неросійських народів до самостійного державного розвитку. Звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках витоків національної державності, білоруські історики не тільки представили декілька концепцій передумов та початкового етапу згаданої держави, а спільно з литовськими колегами узгодили власний національний варіант історії Білорусі у складі цієї середньовічної держави, визнавши останню Білорусько-Литовською з урахуванням того значного вкладу, що вніс у її політичний і культурний розвиток український народ. Нині ця концепція здобула якщо не загального визнання, то, принаймні, підтримку більшості істориків-медієвістів. Так, ряд учених вважають Велике князівство Литовське, Руське, Жемайтійське балто-слов'янською державою, головною спадкоємницею давньої Київської Русі, а пройдений нею у XIV-XVI ст. шлях політичної еволюції – альтернативою Московській державі [4].

У сучасній вітчизняній історіографії зроблені спроби подолання історичних стереотипів русоцентричної концепції російської та радянської історичної школи щодо походження та політичної історії українців у давні та середньовічні часи. Особливе місце у цих дискусійних проблемах вітчизняного середньовіччя посідає тема політичного розмежування земель Південно-Західної і Західної Русі у другій половині XIII-XIV ст. і утворення на цих теренах нових центрів “збирання руських земель” в єдину державу – Галицько-Волинського та Великого князівства Литовського як Литовсько-Руської держави.

Успіх литовської експансії XIV ст. в руські землі сучасними істориками пояснюється підтримкою місцевого населення об'єднавчої політики литовських князів, які зуміли не тільки ґарантувати Західній та Південно-Західній Русі політичну автономію, а й стати інтеграторами давньоруської політичної і культурної спадщини і розглядалися русинами як продовжувачі традицій київських князів. Визнаючи українців і білорусів наряду з литовцями історичними спадкоємцями Великого князівства Литовського, учасники наукових дискусій констатують, що русини на

засадах політичного і духовного співробітництва з литвинами були долучені до процесу розбудови класичних європейських інститутів влади (станово-представницької монархії, парламенської республіки з шляхетською демократією). Більше того, до кінця XV ст. зберігали політичну автономію у складі цієї держави, отримали можливості для розвитку політичних традицій давньоруського періоду, самобутньої культури і власної мови, оскільки державною мовою була руська (староукраїнська та старобілоруська), православної церкви. Однак що стосується історичного значення литовської доби в історії українського державотворення, то оцінки вітчизняних дослідників дещо різняться: М. Брайчевський трактує Київське удільне князівство (до 1471 р.) “другим українським королівством”, у той час як О. Гуржій, В. Смолій, М. Котляр не схильні підтримувати такі радикальні погляди і висловлюють власні оцінки, погоджуючись у цілому на позитивні оцінки “литовської спадщини” з огляду на продовження процесів державотворення на власній руській основі, однак тільки до кінця XV ст., який був політичним рубежем у генезі етнічної державності. Н. Яковенко кваліфікує Велике князівство Литовське поліетнічною державою, яка до кінця XV ст. була федерацією окремих земель, що мали автономію і були “державами у державі”, хоча і очолювалися князями з династії Гедиміновичів, однак, маючи цілковиту підтримку місцевого руського населення, нерідко проводили незалежну від Вільна політику [5].

Слід погодитися з тезою, що історичне минуле кожного народу до певної міри є міфологізованим. За умов потреби пошуку консолідуючих націю чинників дослідники нерідко вдавалися до історичного міфотворення. Найбільшою мірою це стосується авторів підручників з історії, які виконують місію дидактичної історії, що має сформулювати не тільки історичну свідомість, а й політичну культуру громадян – патріотів власної держави [6].

Зі входженням колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу активізувалися історичні дослідження, пов'язані з переоцінкою радянської історіографічної спадщини стосовно державотворчої традиції цих народів, потребою розробки власного національного історичного канону, визначення європейського вектора політичної культури від минулого до сьогодення. Окрім цього, доволі тривалими є дискусії щодо сутності європейської цивілізації, часу і особливостей формування її центрів та периферії. Особливо актуальними вони є для польської історіографії, представники якої упродовж багатьох століть розробляють тему цивілізаційної місії Речі Посполитої у європейському контексті. Ще в часи романтичного і неоромантичного напрямків у польській історіографії виник міф про особливу державну співдружність народів польського, литовського, білоруського і українського доби польсько-литовських уній із часів Ягайла – Владислава та Сигізмунда Другого Августа, перетворену у федерацію двох народів Речі Посполитої, яка постала після Люблінської унії 1569 року [7].

Головним постулатом “ягеллонської спадщини” є визнання приналежності Польщі до західної християнської цивілізації та відмінності її історичного шляху від західноєвропейського в силу порубіжного положення між Заходом і Сходом та виконання ролі представника й захисника західних цінностей, головного бар'єру експансії турецько-татарської. Окрім відмінностей польської історичної долі, обумовлених геополітичним чинником, акцентувалася увага на особливості її політичної культури та практики політичного життя, яка склалася у Речі Посполитій з XVI ст. у вигляді моделі шляхетської республіки. Згідно з її авторами, Річ Посполита, здійснюючи свою колонізацію Східної Європи щодо Заходу і Сходу, була політично і духовно самодостатньою і мала потенціал для творення особливої проміжної цивілізації. Ця концепція слугувала потребі поєднати польську історичну спадщину зі слов'янським та західноєвропейським світом задля подальшого відродження незалежної польської держави. Найбільш радикальні прибічники цієї концепції

відстоювали тезу, згідно з якою права Польщі до руських земель і Литви виникають із цивілізаційних заслуг [8]. Витворений у XIX ст. “ягеллонський міф” та концепція “цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході” отримав “друге дихання” у сучасний час з огляду на реальну місію Польщі як “адвоката” колишніх народів Речі Посполитої, особливо України, у справі інтеграції їх у європейську співдружність. За спостереженням англійського дослідника Т. Снейдера, з Ягеллонської історичної спадщини литовці ідеалізували язичницький період (до 1386 р.) та антипольську політику Вітовта (1392-1430); білоруси “золотим віком” своєї державності вважали епоху до Люблінської унії 1569 року; для поляків утіленням їх втраченої величі була Річ Посполита (1569-1795) [9].

Як же оцінюють свою частку згаданої спадщини українці?

Литовсько-Руський характер Великого князівства Литовського визнавався у дожовтневій українській історіографії (В. Антонович, М. Дашкевич, П. Клепатський, М. Василенко, М. Грушевський, О. Єфіменко), у сучасній (Ф. Шабульдо, А. Гурбик, П. Сас, О. Русіна, Н. Яковенко). Щодо польської доби української історії, то українські оцінки все ще не вийшли за рамки традиційних підходів радянської історіографії як колоніального періоду в історії України. Сучасна вітчизняна дослідниця Н.М. Яковенко своїми науковими розвідками “Українська шляхта XIV – першої половини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянська Україна)” розпочала доволі невдячну справу перегляду застарілих політизованих стереотипів стосовно Ягеллонської спадщини. Поділяємо її оцінку, що українська версія “реабілітації Речі Посполитої”, особливо на рівні масової історії, поки не відбулася. Зазначимо, що Н.М. Яковенко долучилася до масштабного міжнародного проекту істориків Польщі, Білорусії, Литви та України щодо створення синтезних історій народів Центрально-Східної Європи (1990), автори яких поставили на меті подолання традиційних стереотипів і міфів національних історіографій. За її спостереженням, цей історичний проект не передбачав ні узгодження поглядів, ні “притирання історій” для комфорту читача. Нині у Любліні вже вийшло друком сім томів згаданої серії: три томи польських авторів (2000), два – білоруських (Сагановича у 2001 р. і Шибєки у 2002 р.), два – українських: Я. Грицак “Нарис історії України: формування модерної української нації” та Н. Яковенко “Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України” (2005) [10]. Як свідчить передмова її видання, на меті авторка ставила очищення української історіографії від старих міфів, оновлення методології і інтегрування української версії історії у всесвітню. З огляду на наукову спеціалізацію дослідниці, кардинального перегляду зазнав період XV-XVII ст., особливо у контексті соціальної та культурної ідентичності Польсько-Литовської держави, до складу якої входила переважна більшість українських земель до кінця XVIII ст. Те, що цей український проект є доволі успішним, свідчить рецензія фахівця [11].

У згаданій роботі Н. Яковенко, спираючись на великий масив актового матеріалу – перепис (люстрації) земель XV-XVI ст., дійшла висновку, що переважна більшість українських земель, включаючи і польську добу, знаходилася у володіннях місцевої (руської) знаті, як зрештою, і вся повнота влади [12]. Тоді постає питання: у чому суть українсько-польського конфлікту кінця XVI – середини XVII ст., який призвів до Визвольної війни українського народу XVII ст. і створення козацької держави? Якщо литовсько-польська доба української історії була колоніальною і деструктивною для процесу становлення власної політичної еліти, національної свідомості, то як спромігся український народ усвідомити свою самобутність, консолідуватися і вибороти власну державу упродовж 1648-1654рр.?

Поставивши на меті концептуальний перегляд литовсько-польського періоду в долі українського народу, Н.М. Яковенко вдається до “жертвопринесення ще однієї священної корови української історичної традиції” – до ревізії Люблінської унії 1569 року. Остання подія по-різному оцінювалася дослідниками та політичними діячами.

На думку польських ініціаторів унії, у Любліні відбулося “возз’єднання частини із своїм цілим, члена із своїм тілом та головою”. М. Грушевський розглядав люблінські постанови лише як “прилучення українських земель до Польщі”. Період після 1569 року вчений розцінював як добу культурно-політичного наступу Польщі, перебудови українського “громадського устрою на польський взірець” і дії польської шляхти він порівнював з “колонізаційним походом” в Україну. У радянській історіографії Люблінський акт трактувався як “загарбання” України Польщею, як окупація нею з повним колоніальним підпорядкуванням усіх сфер українського життя. У статті “Здобутки і втрати Люблінської унії” Н. Яковенко вважає, що унія 1569 року, з правової точки зору, була актом цілком парламентарним, тому визначення її як “захоплення” не має ні юридичної, ні логічної підстави. “Історіографічний міф про тотальний колонізаційний похід польського етнічного елемента на Україну, – стверджує вона, – при ближчому розгляді виявився помилкою, що взяла початок з недостатньої вивченості персоналій української шляхти” [12, с. 7-8].

Унія, яка започаткувала створення найбільшої з тогочасної Європи багатоетнічної Речі Посполитої, що проіснувала до кінця XVIII ст., на її думку, мала позитивні і негативні політичні і культурно-релігійні наслідки для українського суспільства. До позитивних вона відносить долучення українців до нового політичного устрою держави – шляхетської республіки й урівняння у правах нижчої ланки боярства – шляхти з князівсько-магнатською аристократичної верхівкою, запровадження загальношляхетських виборних судів, системи повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами. І якщо вища аристократія Великого князівства Литовського побоювалася цих змін у державному житті, оскільки втрачала у новій федеративній державі монополію на прийняття політичних рішень, то, за спостереженням Н. Яковенко, рядова шляхта виступала гарячим її прибічником, оскільки сподівалася стати, як і польська шляхта, “народом політичним” [12, с. 6].

На той час Польська держава, особливо в правління Сигізмунда II Августа (1548-1572), переживала період найвищого піднесення та розквіту політичної культури та толеранції у духовному житті. Реальна загроза Великому князівству Литовському і українським землям поставала не від шляхетської Польщі, а від Московської держави, яка в ході Лівонської війни поставила у реальну площину сам факт його незалежності й цілісності. Тому Польща з її шляхетською демократією та “золотими вольностями свободи”, яка була чи не єдиним острівцем громадянського миру в Європі, не викликала особливого занепокоєння щодо предмета збереження базових політичних цінностей Великого князівства Литовського, яке з початку XVI ст. стало на шлях розвитку утвердження республіканського парламентського ладу, подібного до польського. Саме тим і пояснюється, на думку дослідниці, “мінімалістична програма” української еліти на Люблінському сеймі, коли остання не домагалася тріалістичної концепції об’єднання народів у складі Речі Посполитої, вимагаючи визнання Русі-України третім рівноправним членом федерації. І провину у цьому вона покладає не на польську сторону, а на українську аристократію, яка виявила недалекоглядність і на той час задовольнилася гарантіями культурно-національного порядку. Тому, на її думку, і стала “Україна-Русь третім зайвим у Речі Посполитій “Двох народів”” [10, с. 205-206].

Масовому читачеві Н.М. Яковенко відома як автор дослідження “Українська шляхта XIV – першої половини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянська Україна)” (1993), в якому на архівному і генеалогічному матеріалах доведено існування української еліти зі своєю власною політичною практикою і культурою [13]. З переходом українських земель до складу Польщі, наголошує дослідниця, виникла нова форма екстериторіальності українських земель: 8-9 родин головних княжат (чільних представників аристократії) – Острозькі, Заславські, Гольшанські-Дубровицькі,

Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Сангушки, Четвертенські), – поділили між собою на зони впливу Волинь, Центральну Україну. Вони мали родові місця у складі вищого законодавчого органу Великого князівства Литовського – “Пани-Ради” і, таким чином, належали до політичної еліти. Під їх контролем перебували не тільки власні володіння, на яких діяло їх “право княже”, а й землі княжих клієнтів (шляхти), які були пов’язані з ними узами покровительства. Така владна модель, на її думку, не була винаходом цих часів, оскільки спиралася на традиційний для Русі XI-XII ст. погляд щодо місця і ролі князів у ієрархічній системі суспільства, коли авторитет князя витікав із уявлень про легітимність його влади, санкціонованої Богом [13, с. 149-159].

Звертається Н. Яковенко і до такої теми, як загострення соціальних і національних суперечностей внаслідок проникнення на українські терени польської шляхти, яке стало можливим після 1569 року. Однак, як ми згадували вище, дослідниця аргументовано поставила під сумнів виключно польську колонізацію козацької України, оскільки на основі актових матеріалів довела, що до згаданої колонізації були причетні, головним чином, руські магнати та князі з Волині і зрідка – польські, внаслідок одруження на спадкоємцях знатних українських родів. Польська колонізація, за її спостереженнями, була представлена, головним чином, дрібною шляхтою з Галичини, яка за тогочасною традицією кваліфікувалася русинами з Волині і Київщини як “панове заграничники”, з огляду на перебування її з XIV ст. у складі Польщі. І гостра соціальна конфронтація, яка вибухнула у Подніпров’ї і Східному Поділлі на початку XVII ст., на її думку, мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків усередині української землевласницької і збройної еліти [10, с.160-165, 244-258].

Цей соціальний конфлікт був не стільки польсько-українським (міжетнічним), а конфліктом укладів козацького і шляхетського (соціального), за яким перший базувався на традиції невизнання монополії феодальної на землю, а відстоював ідею вільного землеволодіння на засадах займанщини. Зазначимо, що дане спостереження щодо причин і результатів польської колонізації Подніпров’я другої половини XVI – середини XVII ст. підтверджується польськими дослідниками [14], а розуміння Української Національно-Визвольної війни XVII ст. як буржуазної революції, поділяють вітчизняні дослідники [15].

Н.М. Яковенко досить слушно зауважує, що Люблінська унія мала і негативні наслідки для самої Речі Посполитої, оскільки остання так і не зуміла остаточно інтегрувати українське політичне життя до польської моделі. Вона виступає проти ідеалізації рівноваги влад у Речі Посполитій, а визнає асиметрію політичних культур у різних її регіонах. Ці підходи близькі досліднику політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. П.М. Сасу, який визнає, що український шляхетський загал складав своєрідний контингент “політичного поляка руської нації”. Останній тримався станової регіональної окремішності і руськості (специфічного політико-правового статусу регіональної станової корпорації зі своїм окремим правом і церковною конфесією). Тому автор доходить висновку про існування своєрідної руської політичної субкультури у рамках шляхетської політичної культури Речі Посполитої [16, с. 16].

Надзвичайно цікавою є авторська позиція Н. Яковенко щодо причини політичної кризи українського суспільства середини XVII ст., яка, зрештою, призвела не тільки до революційних зрушень в самій Україні, а й ослабила державний устрій Речі Посполитої і, в кінцевому результаті, спричинила її занепад у XVIII ст. Маємо на увазі збережену в українських землях, згідно з обласними привілеями Люблінського сейму, регіональну систему князівсько-магнатського політичного управління, що базувалася на земельних латифундіях руської князівської верстви. На думку дослідниці, в українському варіанті система шляхетської демократії упродовж другої

половини XVI – початку XVII ст. у повній мірі не діяла, оскільки всі важелі політичної влади знаходилися не у шляхти, а князів. Останні виявляли байдужість до політики як королівського двору, так і сейму, де домінувала шляхта, яка не була політичною елітою у традиційній литовській державній моделі, що залишалася й надалі привабливою для українських князів. Натомість, вони зосередилися на розбудові власного князівського Дому, де вся влада здавна належала роду. За оцінкою Н. Яковенко, українська князівська верства перетворилася на “удільних князів нової ґенерації”, які, в силу економічної і військової незалежності, могли почувати себе “некоронованими королями” Русі-України. Після вимирання більшості князівських родів з 20-х років XVII ст. до влади долучилася українська шляхта, якій імпонувала польська система шляхетського представництва. На переконання автора, вона не зуміла стати реальною політичною силою та виразником національних інтересів, оскільки не отримала реального досвіду політичного управління в українських землях і на середину XVII ст. її місце зайняла нова регіональна еліта козацького походження, яка стала на шлях виборювання політичних прав збройним шляхом [10, с. 201-204, 206-208, 275-280].

Тему причетності української еліти до політичної кризи у Речі Посполитій згадана дослідниця порушує у рецензії на роботу польського історика А. Камінського “Історія Речі Посполитої багатьох народів” (2005). Вона звертає увагу, що його висновки щодо причини політичної кризи польської моделі держави з кінця XVII – XVIII ст., які він вбачає у нездатності вільнолюбної повітової шляхти добитися реальних політичних реформ, адекватних до викликів часу, потребують уточнення. Так, за її версією, головна причина “кризи республіканізму Речі Посполитої” ховається не у сфері уявлень, а в сфері соціальних практик: шляхетський загаль не міг впровадити устроєвих змін за означенням, оскільки був лише статистом, а не господарем у державі. Справжніми “вождями народу” в популістських конфедераціях виступали не шляхта, а магнати. Не поділяється нею теза польського колеги щодо поступової емансипації українських і литовських шляхетських загаль від своїх колишніх володарів – князів та “єдності шляхти Речі Посполитої у спільному пориві до демократії”. На думку Н. Яковенко, сталося якраз навпаки: “привнесене з Великого князівства Литовського аристократичне всевладдя отруїло річпосполитський колодязь демократії”. Авторка звертає увагу, що українська аристократія, окрім своїх звичних зон контролю політичного життя часів Великого князівства Литовського, дуже швидко опанувала ще й польський простір, витворивши разом із коронними магнатами потужну надрегіональну структуру, яка “накрила павутиною усю Річ Посполиту”. Цей феномен “польсько-українського магнатського братання” трактується нею як головний поштовх до мутації шляхетської демократії Речі Посполитої від високих взірців XVI ст. до кризових форм кінця XVII – XVIII ст. [17].

До плюсів Люблінської унії Н. Яковенко залучає факт возз’єднання українських земель у складі однієї держави, що стало початком пошуків спільної руської ідентичності Галичини і Наддніпрянської України. Позитивом було також долучення українців до західної культури через польське посередництво. Але не оминає вона і негативних наслідків – наступу католицької церкви за ініціативи польського короля Сигізмунда III, який відмовився від традиційної релігійної толеранції, властивої династії Ягеллонів, що й спричинило прискорення денационалізації української аристократичної верхівки.

Не залишився без її уваги і позитивний момент у цьому негативному явищі духовного життя української спільноти, яка, долаючи релігійний католицький наступ, вдалася до розгортання культурно-освітнього руху, викликаного потребою збереження власної православної віри і традицій. До заслуг українського

національного відродження вона зараховує створення власної національної школи, де було поєднано освітні традиції європейського Заходу і Сходу [10, с. 208-213].

Зазначимо, що ці спостереження щодо прискорення духовного і національного пробудження руської православної спільноти в умовах протидії окатоличення поділяє і канадський історик українського походження Ф. Сисин. Останній вирізняє дві обставини, які сприяли становленню українців як ранньомодерної нації, – “Берестейську унію та Хмельниччину” [18]. З ними погоджується київський дослідник П.М. Сас, який у роботі “Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.” дійшов висновку про існування в українців специфічної політичної культури, яка була представлена у двох варіантах: православного шляхетства та запорозького козацтва. На його думку, в основі шляхетського варіанта лежала концепція руського народу, базовими компонентами якої стали політичні ідеали князівської еліти: визнання одвічної свободи Русі, заснованій на природному праві і моральних приписах старовини. Ця свобода проявилася у добровільному довірному підданстві великому князю литовському “за умов збереження руської старовини” (автономії), легітимність якої було скріплено королівською присягою під час інкорпорації Польщею українських земель (1569) та втілено в обласних привілеях Київської, Волинської та Подільської земель. Дослідник визнає, що українське шляхетство у своїй більшості поділяло політичні і соціальні ідеали польського з його цінностями особистої свободи та рівності шляхти, монопольним правом на землю і залежних селян, на вищу законодавчу владу у Речі Посполитій через систему представництва у сеймі, однак трималося русинської станової регіональної окремішності [16, с. 16].

Останнім часом в українській історіографії активізувалися дослідження соціокультурної ідентичності українства, які певною мірою копіюють варіант польської ідентичності як “цивілізаційного посередника Заходу” і тим самим провокують дискусію щодо правомірності таких оцінок з боку істориків Польщі. Н. Яковенко, аналізуючи історію вітчизняних “цивілізаційних шукань”, зазначає, що їх авторам так і не вдалося позбутися “антипольського синдрому офіційної радянської історіографії”, оскільки у їх роботах постає курйозний образ роздвоєного “Заходу”, де існує “прогресивна Європа” з її новими культурними віяннями та “феодальна-реакційна Польща”, яка докладає зусиль аби цього не сталося. Вона є прибічницею українського цивілізаційного еталону як пограниччя “православно-словянського світу з латинською Європою”, що 1988 р. озвучив відомий гарвардський історик І. Шевченко. Означивши український простір “між Сходом і Заходом”, він однак звузив розпливчатий “Захід взагалі” до проблеми трансляції європейської культурної традиції в Україну за посередництва Польщі (модель політичної культури, типової освіти, релігійних впливах) [19, с. 14-30].

Щодо традиційних оцінок російської і радянської історіографії про масове окатоличення української еліти після Люблінської і Берестейської уній, то Н. Яковенко у роботі “Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та в Україні XVI-XVII ст.” (2002) кваліфікує як застарілі. Вона зазначає, що коли мова йде про кілька найпомітніших українських родин – князівських та панських, то католицька експансія не викликає сумніву, бо на кінець 1640-х – початок 1650-х рр. серед шести сенаторів від Волинського, Київського, Брацлавського воєводств тільки двоє залишалися православними. Авторка посилається на єдину спробу версифікації віровизнання української шляхти напередодні Хмельниччини, що належить польському історикові Г. Литвіну, який проаналізував 153 магнатських і шляхетських родин Київщини і Брацлавщини і встановив, що 105 із них у повному родинному складі належало до Православної Церкви, 3 – до унійної, 12 – до Католицької, 13 – до протестантських церков, а віровизнання решти було мішаним. На її погляд, це спростовує традиційний погляд на шляхетські конверсії як обумовлені гонитвою за

соціальним авансом, урядами й титулами. Вона звертає увагу, що, на відміну від магнатів, націлених на сенаторські висоти, локальна кар'єра середньої шляхти залежала не від віровизнання, а від "значності" роду в місцевій шкалі престижу. Перелік імен панства, яке обіймало виборні земські уряди Волинського, Київського і Брацлавського воєводств в останній чверті XVI – середині XVII ст., підтверджує, що ключові пости земського самоврядування належали переважно православним, рідше – католикам [20, с. 45-60]. Авторка підсумовує: до середини XVII ст. конверсії були справді масовими лише у вузькій групі найвищої (княжої) української аристократії. [19, с. 60-64]. Вона визнає феномен поліетнічної та поліконфесійної Речі Посполитої, органічною частиною якої була Україна. І ця ситуація поліконфесійності вимагала від князя толерантності у ставленні до слуг і підданих, а тому віра української аристократії була феноменом набагато складнішим, ніж віра шляхетського загалу. З одного боку, вона мусила узгоджуватися з пієтетом перед предками "князівського дому", що дотримувалися інакшої віри, а з іншого – не могла порушувати патрональних зобов'язань стосовно підданих інакшої віри. Звертає вона увагу, що князівська шлюбна стратегія була спрямована на зміцнення позицій роду в суспільстві та владних структурах шляхом підтримання родинних контактів з виключно з аристократичними колами литовсько-польського походження, як правило, католицької віри. Відзначені нею непоодинокі факти байдужості до віровизнання шлюбного партнера, протегування кільком конфесіям одночасно, спокійне ставлення до іновір'я слуг і клієнтів кваліфікується як упевненість князів у власному праві на особливу позицію в питаннях віри й Церкви. На її думку, ця терпимість у середовищі князів та шляхти в питаннях віри була у руслі традиційної для Речі Посполитої XVI – середини XVII ст. релігійної толерантності. Остання, перегукуючись із шляхетською ідеологією "золотих вольностей", і, зокрема, з гаслами рівності й "братерства" шляхти "різної релігії" [diversaereligionis] як політичним аргументом, що забезпечував "згоду" в суспільстві, виступала на теренах поліконфесійної держави як право, звичай і традиція аж до повного злиття шляхетських вартостей із католицизмом наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Зрештою, дослідниця визнає, що специфіка позиції більшості українських князів у справах віри й Церкви є складним феноменом, що потребує окремого аналізу [19, с. 65].

Ці підходи в оцінці стану духовно-релігійного життя українських земель кінця XVI – середини XVII ст. в основному поділяє С. Плохій, наголошуючи, що міжконфесійна рівновага у Речі Посполитій зі зміцненням католицької реформи поступово погіршувалася, аж врешті була остаточно розхитана у другій половині XVII століття. Він вважає, що найважливішими чинниками в історії духовного життя українства кінця XVI – першої половини XVII ст. були: 1) загальноєвропейський процес контрреформації, який призвів до релігійного поділу колись єдиної Русі; 2) формування козацтва як нового суспільного стану. Останній не тільки активно втрутився у релігійний конфлікт, а й перетворив православ'я на синонім руськості і тим сприяв процесу формування окремої української ідентичності. Застосовуючи релігійні гасла у боротьбі за права православних, козацтво легітимізувало козацькі виступи в категоріях захисту прав усієї руської нації і тим самим перебрало на себе функцію політичного представництва Русі [20, с. 423-430].

І хоча на побутовому рівні конфесійна терпимість зберігала силу й надалі, але на рівні офіційному антагоністичні мотиви у взаєминах католиків із православними набули форми войовничої "націоналізації" церков [20, с. 434].

Образ Польщі і поляків у вузівських і шкільних підручниках історії України – тема статті Н. Яковенко зі збірника "Паралельний світ. З історії уявлень та ідей України XVI-XVII ст.". Авторка відзначає певні зрушення у справі об'єктивного висвітлення згаданої теми у вітчизняних підручниках, де більш зважено подаються Люблінська

та Берестейська унії, визнається позитивний вплив польської культури, яка відіграла посередницьку роль між західноєвропейською культурою і Україною. Однак констатує наявність численних антипольських стереотипів: поляків як окупантів, котрі свідомо дотримувалися політики пригноблення та денаціоналізації українців. Вона визнає, що в українських підручниках все ще домінує радянське кліше у зображенні Польщі і України як цілком двох окремих політичних організмів у Речі Посполитій. На її погляд, у ті часи поняття “поляк” виступало не етнонімом, а політонімом і стосувалося шляхетського стану [21, с. 366-377].

Таким чином, у результаті переоцінки здобутків радянської історіографії литовського періоду під впливом новітньої концепції походження ВКЛ у вузівських і шкільних підручниках вже не фігурують давні постулати про загарбання литовськими феодалами українських земель і встановлення національно-релігійного гніту, а акцентується договірний характер переходу українців під литовську зверхність. Відбулася, певною мірою, “реабілітація” цієї держави з її традиціями парламентаризму і релігійної толерантності. Українська сторона схиляється до оцінки другої половини XIV ст. як “оксамитової доби литовсько-руського співжиття в одній державі”, коли давньоруські політичні традиції, право, духовна культура домінували, а представники династії Гедиміновичів у переважній більшості “потрапили у полон руської культури”. Це дає підстави авторам деяких підручників вбачати існування “латентного періоду української державності” у складі Великого князівства Литовського. Однак, попри переоцінки причин і наслідків Люблінської і Берестейських уній, визнання польського посередництва у долученні українців до здобутків культури Заходу, у вітчизняній історіографії соціокультурної і політичної “реабілітації” Речі Посполитої все ще не відбулося. Однак, за спостереженням Н.М. Яковенко, є надія, оскільки старе колоніальне кліше по відношенню до литовсько-польської доби вже порушено: розділ шкільних підручників має назву “Українські землі у складі Литви та під владою Польщі” [21, с. 378].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії у XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 30-40; 1999. – № 1. – С. 85-92; Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3-21.
2. Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого // Критика. – 2006. – № 1-2. – С. 21-23; Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С.115-155; Плохий С. Уявляючи ранньомодерну Україну // Критика. – 2005. – № 9 – С.27-30.
3. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колект. монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004; Кравченко В. У пошуках квадратури кола: “Национальные истории в советском и постсоветских государствах”. – М., 1999 // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 5 – С.125-135; Лукінов М. Обережно, міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшування історії України. – К., 2003; Тер Ф. Україна на ментальній карті Європи // Критика. – 2005. – № 9; Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Критика. – 2006. – № 9; Його ж. Історіографії на краях // Критика. – 2006. – № 3. – С.15-16.
4. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: новітні підходи сучасної білоруської історіографії // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2; Гошко Т. Нова концепція генези Великого князівства Литовського // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – № 3. – С. 79-87; Вирський Д. Міжнародний Круглий стіл “Гісторыя выучення Вялікага княства Літоускага у 1991-2003 гг.” // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – № 9. – С. 265-267; Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – XX вв. – М., 1991. – С. 76-127.
5. Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод: маловідомі і незнані аспекти // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 3-15; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998; Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 105-128; Скоблик В.П.

- Історія України-Русі XI – XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойбіанської інтерпретації) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 16-30; Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид. – К., 2005. – С. 140-141.
6. Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. – 2006. – № 1-2. – С. 23-28; Саганович Г. Нова концепція вжитку старих ворогів // Критика. – 2005. – № 12. – С. 23-24.
 7. Єдлицький Є. Національні периферії європейської цивілізації // Критика. – 2004. – № 9; Менджецький В. Переокреслення кресів // Критика. – 2006. – № 3. – С. 15-16; Кізвальтер Т. Сармати, клієнти і модернізація // Критика. – 2004. – № 10. – С. 22-23; Швацький Є. Дискусія про Польщу, поляків і польськість // Критика. – 2004. – № 10. – С. 21.
 8. Сінкевич Є.Г. Проблема цивілізаційної місії Речі Посполитої в історіографічному доробку представників краківської історичної школи // Наукові праці МДГУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2008. – Т. 88, вип. 75. – С. 112-115.
 9. Олександр Осіпян. Довгоочікувана реконструкція “неочікуваних націй”. Рец.: Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 367 р. // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – № 10. – С. 160.
 10. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид. – К., 2005.
 11. Плохій С. Уявляючи ранньомодерну Україну. Рец.: Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002 // Критика. – 2005. – № 9. – С. 27-30.
 12. Яковенко Н.М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 3-5.
 13. Яковенко Н.М. Українська шляхта XIV – першої половини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянська Україна). – К., 1993.
 14. Старченко Н. Між цифрою і буквою, або трохи про переваги й недоліки квантифікації // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – № 7. – С. 89-105.
 15. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. – К., 1997; Леп’явко С. Козацькі війни в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 5-10; Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 3-22.
 16. Сас П.М. Політична культура українського народу (кінець XVI – середина XVII ст.). – К., 1998. – С. 14-16.
 17. Н. Яковенко. “Ничого не має бити дорожчого над вольность” Рец.: Andrzej Sulima Kaminski. Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505-1795/ Obywatele, ich panstwa, spoleczenstwo, kultura. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000. – 264 р. // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – № 7. – С. 11-37.
 18. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в становленні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 43-44.
 19. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 332-361.
 20. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 423-430.
 21. Яковенко Н. Польща і поляки в шкільних підручниках, або відлуння давнього і недавнього минулого // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 366-379.